

بازشناسی نمادها و نشانه‌های مسیرهای فرهنگی و آیینی هجرت امام رضا علیه السلام به ایران

اصغر مولائی^۱

چکیده

مسیر هجرت امام رضا علیه السلام به ایران، به عنوان یک رویداد مهم سیاسی، فرهنگی و مذهبی از نشانه‌ها و معانی گوناگونی برخوردار است که می‌تواند در تبیین این محور فرهنگی برای جامعه ایرانی اسلامی مفید و مؤثر باشد. این محور فرهنگی شامل رویدادها، خاطره‌ها، آیین‌ها و آثار و برکات متعددی است که در طول قرن‌ها شیعیان و علاقمندان آن حضرت به آن توجه کرده‌اند.

نشانه‌شناسی در محور فرهنگی هجرت امام رضا علیه السلام به ایران می‌تواند به بازشناسی، تحلیل و ارتقای آگاهی از ابعاد غنی فرهنگی این منظر بپردازد. توجه به فرهنگ، در این محور، با شناخت نمادهای رضوی می‌تواند زمینه‌سازی برای برنامه‌ریزی‌های توسعه مبتنی بر فرهنگ رضوی را آماده کند؛ از این رو هدف این پژوهش، بازشناسی و تبیین رابطه نشانه‌شناسی و فرهنگ رضوی است.

نشانه‌های مربوط به فرهنگ رضوی شامل زیارت و نمودهای آن در مکان‌های مختلف، زیارتگاه‌ها و قدمگاه‌های مربوطه و... می‌شود. با به کارگیری نشانه‌ها و نمادهایی از قبیل دروازه‌های ورود و خروج امام رضا علیه السلام، سقاخانه‌ها، مراسم نقاره‌زنی و یادمان‌های فرهنگی می‌توان به تعمیق مناظر فرهنگی رضوی پرداخت. همچنین آیین‌های زیارتی، حرکت

۱. استادیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران)

دسته‌های جشن و عزاداری منطبق بر این محورها در ایام و مناسبت‌های ویژه و توجه به معماری و شهرسازی اسلامی در این مسیر - از مقیاس کلی سکونتگاه‌ها تا جزئیات معماری - می‌تواند در این راستا مفید واقع شود.

کلیدواژه‌ها: هجرت امام رضا (ع)، مسیر آیینی، نشانه و نماد، معنا، فرهنگ رضوی.

مقدمه

نمادآفرینی در تاریخ بشر پیشینه‌ای دور دارد. بدین معنا که هزاران سال قبل از به وجود آمدن مکتب سمبولیسم، انسان برای تبیین پدیده‌های طبیعت و بیان احساسات و عواطفش، از نمادها استفاده می‌کرده است. هرگاه ما به مطالعه باورهای دینی و اساطیری انسان‌های بدوی پردازیم، با انبوهی از نمادها که هر کدام معرف بخشی از عقاید آنان درباره طبیعت، زندگی و مرگ بوده است، برمی‌خوریم.

انسان بدوی در ورای پدیده‌ها و حادثه‌های طبیعی، نیروی مرموز و روحی نهفته را می‌بیند که سبب موجودیت یا حادث شدن آن پدیده یا حادثه است. از دیدگاه انسان بدوی جهان، مشبوع از ارواح و نیروهای مرموزی است که پدیده‌ها و حوادث مظهري از آن نیروها یا ارواح هستند (توجیه و تبیین جهان و پدیده‌های آن به وسیله نمادها). در زبان معنا، یک عبارت با توجه به مفهوم دلالت بیان می‌شود؛ یعنی کلمه‌ها و عبارت‌ها از اشیا و موضوعاتی حکایت می‌کنند که مصداق آنها به شمار می‌روند.

شناسایی نشانه‌ها و نمادها در هر فرهنگ از آنجایی حائز اهمیت است که آن نشانه‌ها به عنوان اجزای فرهنگی، نموده‌های فرهنگی و وسیله تبلیغی و تحقق‌پذیری آن محسوب شوند؛ همچنین نشانه‌هایی که بسیار جاافتاده و تأثیرگذار باشند، با گذشت زمان به نمادهای فرهنگی تبدیل شده و از بنیان‌های آن فرهنگ محسوب می‌شوند. بی‌توجهی به نشانه‌ها و نمادها در هر فرهنگی، از جمله فرهنگ اسلامی، می‌تواند به تضعیف آن منجر شود. فرهنگ عظیم

رضوی، که دارای دریایی عظیم از معارف رضوی است، بایستی با تعمیق و پژوهش با رویکرد نشانه‌شناسی و نمادشناسی به شناسایی اجزا و نشانه‌های نمادین آن پرداخته شود.

به طور کلی برنامه و موضوعی می‌تواند دارای پیام و نشانه باشد که حاکی از صاحب نشان باشد. وجود مبارک حضرت امام رضا علیه السلام و نیز هجرت آن حضرت از ابعاد گوناگون قابل بازشناسی و تبیین است و نمادها و نشانه‌های بسیاری را می‌توان از آن شناسایی کرد؛ مثلاً احادیث و خطبه‌های رضوی، آیات قرائت‌شده و اتفاقات واقع‌شده که در منابع متعدد نقل شده است، همگی نشانه‌هایی برای فرهنگ عظیم امامت و ولایت امام رضا علیه السلام است.

نشانه و نمادها نقش مهمی در حیات اجتماعی انسانی داشته‌اند؛ همان‌طور که انسان‌ها با بهره‌گیری از نشانه‌ها و نمادها، بسیاری از پیام‌ها را به یکدیگر و سایر نسل‌ها انتقال می‌دهند. نشان‌ها و نمادهایی همچون پرچم، رنگ، آرم و سایر نشانه‌های شکلی و نوشتاری به عنوان قراردادهایی رسمی و غیر رسمی از گذشته‌های دور استفاده شده‌اند. در این راستا نشانه‌ها و نمادهای رضوی در تحکیم و تعمیق فرهنگ اسلامی از جایگاه رفیعی برخوردار است؛ چراکه در دوره معاصر تهاجم فرهنگی و نفوذ و رواج فرهنگ بیگانه باعث کم‌رنگ شدن فرهنگ اسلامی می‌شود.

بازآفرینی و احیای این مسیر معنوی و گردشگری مذهبی، نیازمند هنرها، حرفه‌ها و دانش‌های کارآمد، نگرش برنامه‌ریزانه و طراحانه معناگرایی است تا گرد و غبار و تحولات زمان و مکان را از چهره این مسیر بزداید و آن را مهیای استفاده علاقه‌مندان، و به زائران و گردشگران مذهبی ارائه کند (مولائی، ۱۳۹۵ش، ص ۵-۱۰۴). ایران سرزمینی است که دارای پیشینه‌های تاریخی، فرهنگی، اجتماعی، زیست‌محیطی متنوع و ارزشمندی در سراسر این مرز و بوم است. یکی از این زمینه‌های ارزشمند مذهبی، تاریخی، فرهنگی و اجتماعی، ورود امام رضا علیه السلام به ایران است. این تشریف به عنوان بزرگترین رویداد مذهبی ایران در

طول تاریخ قلمداد می‌شود و با توجه به عمق مذهب تشیع در ایران و ارادت شیعیان به امام رضا (ع)، نیازمند توجه، معرفی و بازشناسی نشانه‌ها و نمادهای رضوی به منظور احیای این محور فرهنگی و مذهبی است. احیای این منظر تاریخی_مذهبی، علاوه بر گرامیداشت اولیای خدا و بزرگداشت شعائر الهی، زندگی انسان را در فضاهای صرفاً کالبدی به سوی فضاهای معنوی هدایت می‌کند. به‌کارگیری این زمینه تاریخی_مذهبی در توسعه شهری و احیای مسیر مذکور می‌تواند علاوه بر رونق گردشگری مذهبی، توسعه معناگرایانه محیط را نیز به همراه داشته باشد. توسعه‌ای که زندگی معاصر انسان را بر مدار ارزش‌های معنوی و در مکان‌های خاطره‌انگیز و با هویت قرار خواهد داد.

اهداف، پرسش و روش پژوهش

این پژوهش با هدف بازشناسی نشانه‌ها و نمادهای محور فرهنگی امام رضا (ع) در ایران است که به منظور ارائه الگویی بی‌بدیل بر مدار زمینه‌ها و ارزش‌های رضوی است. این الگو از طریق شناسایی، معرفی، احیا و بازآفرینی نشانه‌ها و نمادهای محور فرهنگی رضوی انجام می‌شود.

این پژوهش با روش تحقیق تاریخی، تحلیلی و پژوهش میان‌رشته‌ای و با استفاده از شیوه‌های مطالعه اسنادی، کتابخانه‌ای و پژوهش‌های موردی انجام می‌شود. در این راستا مهم‌ترین سؤال پژوهش حاضر عبارت است از: «نشانه‌ها و نمادهای محور فرهنگی رضوی و راهبردهای حفاظت و ارتقای آنها کدام‌اند؟» همچنین در انجام این پژوهش به سؤالات فرعی نیز پاسخ داده می‌شود که عبارتند از:

۱. نشانه‌ها و نمادهای مربوط به مسیر هجرت امام رضا (ع) در شهرها و مناطق ایران کدام‌اند؟
۲. راهکارهای ارتقای کیفیت و تعمیق نشانه‌های رضوی در مسیر هجرت امام رضا (ع) به ایران چیست؟

با توجه به ماهیت میان‌رشته‌ای و چندبعدی پژوهش حاضر، این مقاله نیازمند روش تحقیقی میان‌رشته‌ای و توصیفی-تحلیلی با رویکرد کیفی است. همچنین با توجه به اهمیت منابع و اسناد تاریخی می‌بایست از روش تحقیق تاریخی نیز بهره گرفت. به طوری که با استفاده از شیوه‌های مطالعه کتابخانه‌ای و اسنادی به جست‌وجوی مبانی نظری، نمونه‌ها، مصادیق مربوطه و تحلیل روابط مابین آنها پرداخته خواهد شد. فرایند انجام تحقیق نیز به این صورت است که ابتدا تعاریف و واژه‌های کلیدی و ویژگی‌های مربوطه تعریف شده و ابعاد نشانه‌ها و نمادهای محور فرهنگی رضوی بررسی خواهند شد که شامل آیین‌های جمعی و بزرگداشت سفر امام رضا(علیه السلام) به ایران، محورها و مسیرهای آیینی-مذهبی، آیین‌های فرهنگی مذهبی و هویت شهری، معانی انضمامی در محور امام رضا(علیه السلام) و نمادشناسی در محور معنوی امام رضا(علیه السلام) است.

مبانی نظری پژوهش

۱. نشانه و نماد

خداوند در آیه ۳۲ سوره حج می‌فرماید: ﴿مَنْ يُعْظَمْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ﴾؛ «هر کس شعائر خدا را بزرگ شمارد، بی‌تردید [این تعظیم شعائر الهی] نشئت یافته از تقوای دل‌هاست». مفهوم این آیه نسبت به تمام شعائر اسلامی عمومیت دارد؛ به عبارت دیگر «تمام آنچه در برنامه‌های دینی وارد شده و انسان را به یاد خدا و عظمت آئین او می‌اندازد، شعائر الهی است و بزرگداشت آن نشانه تقوای دل‌هاست». شعائر جمع «شعیره»، به معنای علامت و نشانه است، بنابراین «شعائر الله» به معنای نشانه‌های پروردگار است که شامل سرفصل‌های آیین الهی، برنامه‌های کلی و آنچه در نخستین برخورد با این آیین چشمگیر است، می‌باشد؛ مانند مناسک حج، ساختن مرقد و آرامگاه برای اولیاءالله، اذان، نشر معارف دینی، عزاداری و احیای سنت‌های اهل بیت. خداوند در آیه ۱۵۸ سوره بقره صفا و مروه را از شعائر الهی می‌داند و

می‌فرماید: ﴿إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ﴾ (بقره: ۱۵۸). تمام آنچه در برنامه‌های دینی وارد شده و انسان را به یاد خدا و عظمت آیین او می‌اندازد شعائر الهی است و بزرگداشت آن نشانه تقوای دل‌هاست (مکارم، ۱۳۷۴ش، ج ۱۴، ص ۹۶-۹۷). از این رو شعائر الهی همان نشانه‌ها و نمادهای دینی هستند که اهل بیت (علیهم‌السلام) و بقاع متبرکه و مکان‌های زیارتی شیعیان نیز از آن جمله محسوب می‌شود. نشانه‌شناسی به مطالعه و بررسی نشانه‌ها گفته می‌شود. نظریه نشانه‌شناسی^۱ بر توجه به نشانه‌ها و اشاره‌گری آنها به معانی مرتبط می‌پردازد. نشانه کلمه‌ای فراگیر است^۲ و اصطلاح‌های نماد، علامت، نمون، شمایل و ... را دربرمی‌گیرد. نظریه نشانه‌شناسی (سمیوتیک)؛ توسط جان لاک^۳ و پیرس^۴ در کارهای معنایی استفاده شده است و در اصل به معنای مشخص کردن^۵ و در طب یونانی به معنای شناخت بیماری از روی علائم جسمانی به کار می‌رفته است. نماد یکی از ابزارهای معرفت است و کهن‌ترین و بنیادی‌ترین روش بیان محسوب می‌شود، ابزاری که موجب آشکار شدن مفاهیمی می‌شود که به صورت دیگری قابل بیان نیستند. در فرهنگ آریانپور نماد^۶ این‌گونه تعریف شده است:

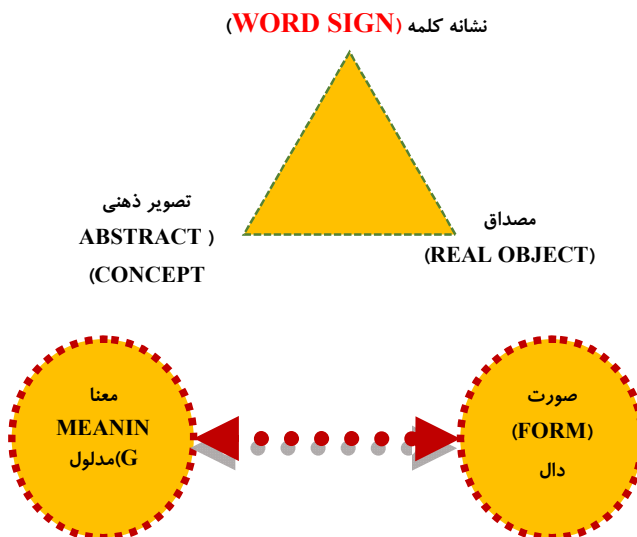
۱. نشان، علامت، رمز، اشاره، رقم، نشانی، نمونه؛
۲. معنای مجازی، کیش، عقیده، اعتقاد، نشانه خویشاوندی یا همبستگی و...؛
۳. پند، مثل، گفته اخلاقی، کنایه؛
۴. نمایش به وسیله علائم رمزی (آریانپور، ۱۳۷۸ش، ص ۵۶۱۶).

1. semiotic theory.
2. Generic Term.
3. John locke.
4. Charles peirce.
5. Signify.
6. Symbol.

رمز و نماد: نماد (که مظهر و سمبل هم نامیده شده است) نشانه‌ای است که نشانگر یک اندیشه، شیء، مفهوم، چگونگی باشد (جان هاسپرز^۱ و راجر اسکراتن،^۲ ۱۳۷۹ش). نماد در معنای عام، بازنمایی ادبی یا هنری صفتی یا وضعیتی با وساطت یک نشانه است (مثلاً شکل جغد، خردمندی را می‌نمایاند و صلیب مسیحیت را). نماد در معنای خاص، تأویل بصری یک موضوع انتزاعی از طریق تبدیل مشخصات پویای آن موضوع به صفات ویژه شکل، رنگ و حرکت است (پاکباز، ۱۳۸۱ش، ص ۶۰۴).

ماهیت اصلی رمز، پویایی و استعلاست و زبان رمزی، تلاقی عالم غیب با عالم عین است. رمز حاصل و ناقل پیامی مینوی است (ستاری، ۱۳۷۲ش، ص ۱۶۳-۱۶۴). کارل گوستاو یونگ^۳ می‌گوید: جهان به وسیله نماد سخن می‌گوید. رمز، دنباله تجلی قداست یا همان قداست است و آشکارکننده واقعیت قدسی یا کیهان شناختی است که هیچ تجلی دیگر قادر به آشکار کردنش نیست. رمز، روزنه‌ای بر جهان فراتاریخی^۴ و وسیله ارتباط انسان با نیروهای متعال است (ستاری، ۱۳۸۴ش، ص ۱۱۴). نمادها نه فقط جهانی هستند، بلکه در طول اعصار باقی مانده و تا به امروز رسیده‌اند؛ آنها در خطوط متعارف اندیشه قرون و رویاهای نژادی، شمول یافته‌اند. نماد، تخیل ما را بر می‌انگیزد و ما را به اقالیم بی‌کلام اندیشه رهبری می‌کند.

-
1. John hospers.
 2. Roger scruton.
 3. Carl gustav yung.
 4. Transhistorique.

شکل ۱. رابطه دوسویه دال و مدلول

از دیدگاه سوسور (زبان‌شناس)، زبان سیستمی از نشانه‌هاست که رابطه‌ای دو سویه بین دال و مدلول آن وجود دارد؛ به دیگر سخن هر متن، جمله و عبارت به عنوان دالی محسوب می‌شود که دارای مدلولی مشخص و با معنای متمایز خواهد بود. از این دیدگاه می‌توان هر نشانه‌ای را به معنا و مفهومی نهفته در آن مرتبط دانست.

در محور فرهنگی رضوی، تمامی موضوعات مربوط به هجرت امام رضا (ع) - از جمله سوالات، آیات، احادیث، اجتماع مسلمانان، معرفی امام علی (ع)، آیین‌های رضوی، زیارتنامه امام رضا (ع)، سکه‌های ضرب شده به نام حضرت امام رضا (ع)، خطبه معروف در مسیر هجرت و... - همگی نشانه‌های حاوی پیام هستند. با گذشت زمان، نشانه‌ها به نمادهایی ارزشمند تبدیل شده‌اند.

آیین، توافقی دسته‌جمعی یا شکل اجتماعی رفتاری با سطح بالایی از شدت، اشتیاق و احساسات است که این ویژگی‌ها می‌تواند به دلیل عملکرد آن به عنوان رابط میان امر مقدس و نامقدس باشد (Kanekar, 1992, p.15). همچنین از

1. Ferdinand de saussure.

لحاظ مردم‌شناسی، آیین به رویداد تشریفاتی اطلاق می‌شود که حاوی معانی دینی مقدسی باشد (Durkheim, 1956, p.24). آیین، عملی است که با نمایش جسمانی مرتبط با نمادها همراه است (Bocock, 1974, p.8).

گافمن^۱ آیین را به طور گسترده و وسیع در نظر گرفت و آن را در تمامی کنش‌های متقابل اجتماعی روزمره زندگی مشاهده کرد. فیشر و مارکوس آیین‌ها را متونی ساخته‌شده توسط فرهنگ می‌دانند که به نیت معنابخشی به تجربه‌ها قرائت می‌شوند (گیویان، ۱۳۸۵ش، ص ۵۰).

ترنر بیان می‌کند که آیین‌ها، ابزارهای قدرتمندی برای واشکافی لایه‌های تو در توی نمایش اجتماعی هستند؛ چراکه عمیق‌ترین و درونی‌ترین ارزش‌های فرهنگی را، که این نمایش اجتماعی در آن تعبیه شده است و در آن به اجرا در می‌آید، آشکار می‌کنند (Turner, 1984, p.4). از نظر مری داگلاس، آیین‌ها با قاب‌بندی امور، به طریقی جلب توجه می‌کند، خاطرات را احیا می‌کند و اکنون را به قرائتی خاص از گذشته پیوند می‌زند (Douglas, 1968, p.475).

آیین با هدف، تکرار نمادین عملی است که در سرآغاز و ازل رخ داده و مبانی اعتقادی و ضرورت‌های اجتماعی عمیقی در پس آن نهفته است (الیاده، ۱۳۸۵ش، ص ۳۱). آیین‌ها با مرزبندی امور و با قاب‌بندی لحظه‌ها، جامعه را از نظر فضا و زمان علامت‌گذاری می‌کند (گیویان، ۱۳۸۵ش، ص ۱۸۲). آیین اجرای داوطلبانه، رفتاری است که به شکلی سزاوار به منظور تأثیرگذاری نمادین یا مشارکت در زندگی جدی طراحی شده است (رودنبولر، ۱۳۸۷ش، ص ۶۸).

اجرای مراسم مذهبی، میراث اجتماعی گروه را ابقا و احیا می‌کند و ارزش‌های پایدار آن را به نسل‌های آینده انتقال می‌دهد (کوزر، ۱۳۸۷ش، ص ۳۰). ترنر، آیین را اجرایی عمومی، رخدادی ارتباطی و کارکردی می‌داند که تلاش می‌کند شقاق را در جامعه جبران کند. (ترنر، ۱۹۶۷م، ص ۵).

1. Goffman.

جامعه به مثابه فرایندی دیالکتیکی است که طی آن نظم و بی‌نظمی، مدام جایگزین هم می‌شوند. نظم همان ساختار هنجارمحور و نهادمند جامعه در حالت عادی است که با اجرای آیین به ضد ساختاری بی‌ریخت و بی‌نهاد تبدیل می‌شود. ساختار، دوره‌ای طولانی است و ضد ساختار بسیار زودگذر است؛ جایگزینی مداوم این دو، ضامن بقا و همبستگی جامعه است (Termer, 1966, p.5). می‌توان گفت کارکرد آیین در جوامع امروزی عبارت است از: گردهم آوردن مردم در فواصل زمانی منظم و حفظ خطوط ارتباط و همکاری آنها، فراهم آوردن زمینه تقویت و تأیید دوباره پابندی جامعه به ارزش‌ها و باورداشت‌های خاص، ارائه حمایت روانی و کاهش اضطراب و کشمکش‌های اجتماعی بین اعضای جامعه، تحکیم نظارت اجتماعی از طریق نهادهای مدنی و سازمان‌ها و تشکل‌های غیر دولتی، انتقال غیر مستقیم ارزش‌ها و آداب و رسوم از نسلی به نسل دیگر، ایجاد تعادل اخلاقی در جامعه، تحکیم هویت اجتماعی و ابزاری برای نشان دادن مقاومت‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی (عابدی، ۱۳۸۵ش و غراب، ۱۳۸۳ش) (نقل از علی‌الحسابی و پای‌کن، ۱۳۹۲ش، ص ۲۸-۲۹). آیین‌های مربوط به هجرت امام رضا (ع) به ایران را می‌توان در قالب آیین‌هایی بررسی و احیا کرد که بزرگداشت آنها می‌تواند به پیوند هویت ایرانی و اسلامی کمک کند و همچنین پلی بین دوره‌های مختلف تاریخی باشد. این آیین‌ها عبارتند از: بزرگداشت نمادین ورود امام رضا (ع) به شهرها و آبادی‌های مختلف ایران در مسیر هجرت، بزرگداشت حضور امام رضا (ع) در قدمگاه‌ها و امامزاده‌ها و سایر مراکز مذهبی و فرهنگی.

جدول ۱. ویژگی‌های اصلی آیین‌های جمعی براساس نظریه‌های موجود در حوزه عام (علی‌الحسابی و پای‌کن، ۱۳۹۲ش، ص ۲۸).

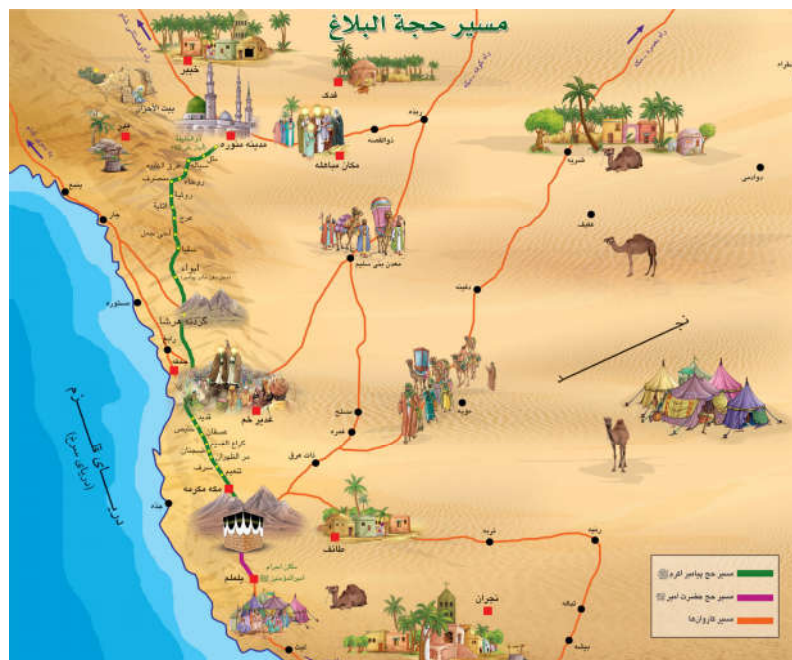
ویژگی اصلی آیین	نظریه‌ها و مبانی موجود در ارتباط با آیین‌ها
الگوی رفتاری، کنش و نمایشی اجتماعی	<ul style="list-style-type: none"> - کنش نه تنها یک اندیشه (رودنیولر) - عملی مبتنی بر تصورات از پیش موجود و همواره اجراشونده برای دیگران (رودنیولر) - توافقی دسته جمعی یا شکل اجتماعی رفتار با سطح بالای احساسات (Kanekar) - به عنوان شکلی از ارتباط (Kanekar) - عملی همراه با نمایش جسمانی (Bocock) - متونی ساخته شده توسط فرهنگ (فیشر و مارکوس) - واشکافی لایه‌های تو در تو نمایش اجتماعی (Turner) - دربردارنده ضرورت‌های اجتماعی عمیق (الیاده) - اجرای داوطلبانه رفتار به شکلی سزاوار (رودنیولر) - اجرای عمومی، رخدادی ارتباطی و کارکردی (Turner) - مسبب ایقا و احیای میراث اجتماعی گروه (Durkheim) - فراهم کننده زمینه تقویت و تأیید دوباره یابندگی جامعه به ارزش‌ها - کنشی داوطلبانه و انتخاب شیوه مشارکت در آن (اجراکننده آیین یا شاهد آن) (رودنیولر) - معطوف به گروه و واجد معانی اجتماعی (شیوه‌ای از دلالت بر انجام نیات به طور اجتماعی جهت یافته)
تکرارپذیری رویداد در زمان و مکانی مشخص	<ul style="list-style-type: none"> - احیا و تجلی خاطرات پیوندخورده با رویداد، شخص یا مکانی خاص (Kanekar) - بازآفرینی خاطرات جمعی (Kanekar) - قرانت به نیت معنابخشی به تجربه‌ها (فیشر و مارکوس) - احیاکننده خاطرات و ارتباطدهنده اکنون به قرانتی خاص از گذشته (Douglas) - رفتاری به طور مرتب تکرار شونده، نه به دلیل موقعیت ویژه امور بلکه به واسطه واقعیت‌ها (رودنیولر) - انتقال ارزش‌های پایدار به نسل‌های آینده - تکرار واقعه در فواصل زمانی منظم (الیاده)
برخوردار از ماهیتی نمادین و استعاری	<ul style="list-style-type: none"> - کنشی بسیار نمادین (غراب) - رابط میان امر مقدس و نامقدس (Kanekar) - تکرار نمادین عملی ازلی (الیاده) - دربردارنده معانی دینی مقدس و مبانی اعتقادی عمیق (Durkheim) - عملی مرتبط با نمادها (Bocock) - علامت‌گذاری جامعه از نظر فضا و زمان (رودنیولر) - نشان‌دهنده واقعیتی مقدس در عمل (الیاده) - خلق زمان و مکانی مقدس (الیاده) - تأثیرگذاری نمادین در زندگی جدی و بیان نمادین نظم‌های اجتماعی (رودنیولر) - وسیله تجسم و تجدد عینیت بخشیدن به اعتقادات و ایدئولوژی‌ها (Durkheim) - نمادهای آیینی وسیله‌ای برای تشریح و تجربه وقایع (لیچ و داگلاس) - آسکارکننده درونی‌ترین ارزش‌های فرهنگی (Turner)

۲. محورها و مسیرهای آیینی - مذهبی

آیین‌ها، به طور خاص، فعالیت فیزیکی هستند و بخش کلامی آیین، اختیاری و قابل جایگزین شدن است. آنچه پارکین با وجود آمیختگی اجرای آیین و کلام به آن به عنوان اصل بنیادی توجه دارد، فضا مندی مراسم در آیین است. در آیین تحرک و فعالیت فیزیکی و در نتیجه وجود فضا ارجح است. بنابراین رابطه میان آیین و فضا از دو منظر دیده می‌شود: از منظر اول آیین‌ها به فضا و مکان مربوط می‌شوند و از منظر دوم به آیین به عنوان پدیده‌ای فضایی توجه می‌شود. منظر

دوم آیین را پدیده فضایی وابسته به تحرک فیزیکی در میان فضا تشریح می‌کند. از این رو آیین‌ها هسته هویت اجتماعی و ذاتاً موضوعی فضایی هستند (Parkin, 1992, p.11). (به نقل از: علی‌الحسابی و پای‌کن، ۱۳۹۲ش، ص ۳۰).

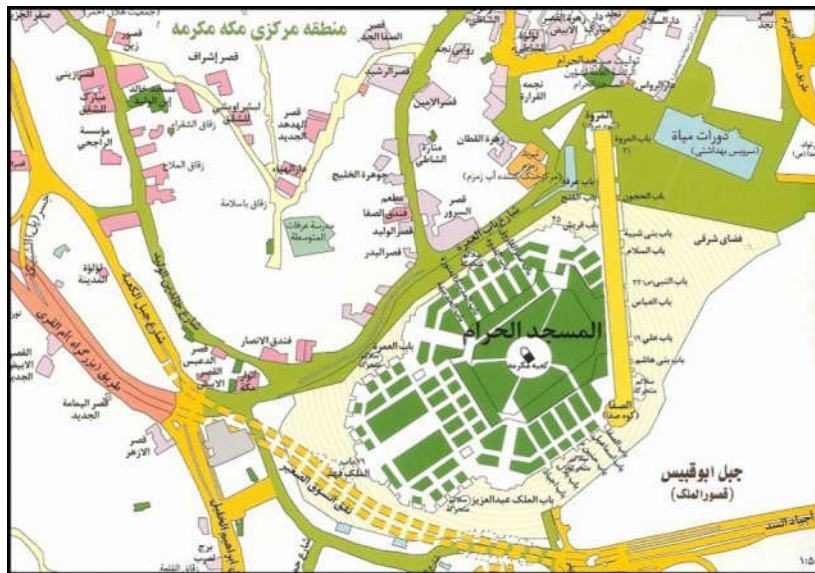
محورها و مسیرهای آیینی در بسیاری از ملل، فرهنگ‌ها و کشورهای دیگر به مناسبت‌های گوناگون ملی، مذهبی و قومی از گذشته وجود داشته‌اند. مسیر جشن آتنا در شهر آتن، آیین بهکتی بوداییان در هندوستان، جشن دورگا (یا جشن پیروزی خیر بر شر) در هندوستان، فستیوال بزرگ راتها یا ترا برای بزرگداشت کرشنا در دکن هندوستان، کارناوال باستانی شهر رم، مراسم آیینی پالیو در شهر سی‌نا و آیین‌های مذهبی شهر بختارپور نپال نمونه‌هایی قدیمی از برگزاری آیین‌های جمعی و ایجاد مسیرهای آیینی هستند.

شکل ۲. مسیر حجة‌الوداع از مدینه تا مکه در سرزمین عربستان (<http://raghebon.ir>)

یکی از مسیرهای آیینی مذهبی محور مسعی، میان کوه صفا و مروه، است که حاجیان باید در آنجا سعی آیینی را به‌جا بیاورند. سعی از اعمال اصلی عمره

و حج است و خداوند در قرآن کریم از صفا و مروه به عنوان «شعائرالله» یاد می‌کند. در قرآن کریم این‌گونه از صفا و مروه یاد شده است: ﴿إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ﴾ (بقره: ۱۵۸). سعی صفا و مروه به ما می‌گوید: قدر این آیین و مرکز توحید را بدانید. افرادی خود را تا لب پرتگاه مرگ رساندند تا این مرکز توحید را امروز برای شما حفظ کردند؛ به همین دلیل خداوند بر هر فردی از زائران خانه‌اش واجب کرده با لباس و وضع مخصوص و عاری از هرگونه امتیاز و تشخیص هفت مرتبه برای تجدید آن خاطره‌ها بین این دو کوه را بپیماید. کسانی که در اثر کبر و غرور حاضر نبودند حتی در معابر عمومی قدم بردارند و ممکن نبود در خیابان‌ها به سرعت راه بروند، در آنجا باید به‌خاطر امتثال فرمان خدا گاهی آهسته و زمانی «هروله‌کنان» با سرعت پیش بروند و بنا به روایات متعدد، اینجا مکانی است که دستوراتش برای بیدار کردن متکبران است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش، ج ۱، ص ۵۴۳).

شکل ۳. مسیر صفا و مروه در جوار مسجدالحرام مکه، عنوان مسیری دینی و آیینی

۳. مبانی اعتقادی در نشانه‌شناسی فرهنگ رضوی

الف) نور امامت (هجرت امام رضا (علیه السلام) به عنوان حقیقت تابان به سرزمین ایران):
 خاندان اهل بیت (علیهم السلام) پرتو انوار حقیقت هستند. در فرازهایی از زیارت
 امیر مؤمنان می‌خوانیم:

- «السلام علی نور الأنوارِ وسلیلِ الأطهارِ وعناصرِ الأخیارِ».

سلام بر نور انوار و نژاد پاکان و عناصر برگزیده.

- «ووجهه المصیِّ وجنیه العلیِّ ورَحْمَةُ اللهِ وبرکاته السَّلام».

بر مظهر تابانش و جانب والایش و رحمت خدا و برکاتش سلام.

در فرازهایی از زیارت جامعه کبیره می‌خوانیم: «... إن ذکر الخیر کنتم أوله و أصله
 و فرعه و معدنه و مأواه و متهاه».

سختتان نور و دستورتان یکپارچه رشد و رستگاری است، سفارشتان
 پرهیزکاری و کارتان خیر و خوبی و عادت شما احسان و نیکی و شیوه شما
 کرم و بزرگواری و رفتارتان حق و راستی و مدارائی است و گفتارتان مسلم و
 حتمی است و رأی شما دانش و بردباری و دوراندیشی است. اگر از خیر و
 خوبی ذکری به میان آید آغاز و ریشه و شاخه و مرکز و جایگاه و پایانش
 شمائید (مفاتیح الجنان، زیارت جامعه کبیره)

در فرازهایی از جوشن کبیر می‌خوانیم: «یا نور النور، یا منور النور، یا خالق النور، یا
 مدبر النور، یا مقدر النور» (مفاتیح الجنان، دعای جوشن کبیر)؛ همچنین در
 فرازهایی از دعای نور می‌خوانیم: «الذی هُوَ مُدَبِّرُ الْأُمُورِ بِسْمِ اللهِ الَّذی خَلَقَ النُّورَ مِنْ
 النُّورِ الْحَمْدُ لِلَّهِ»؛ «که تدبیرکننده کارهاست. به نام خدایی که نور [عالم] را از نور
 [خود] آفرید ستایش خاص خدایی است» (مفاتیح الجنان، دعای نور).

در فرازهایی از زیارت امام رضا (علیه السلام) می‌خوانیم:

و الدلیل علی من بعثته برسالاتک و دیانَ (دیان) الدینِ بعْدَکَ و فضلَ (فضل)

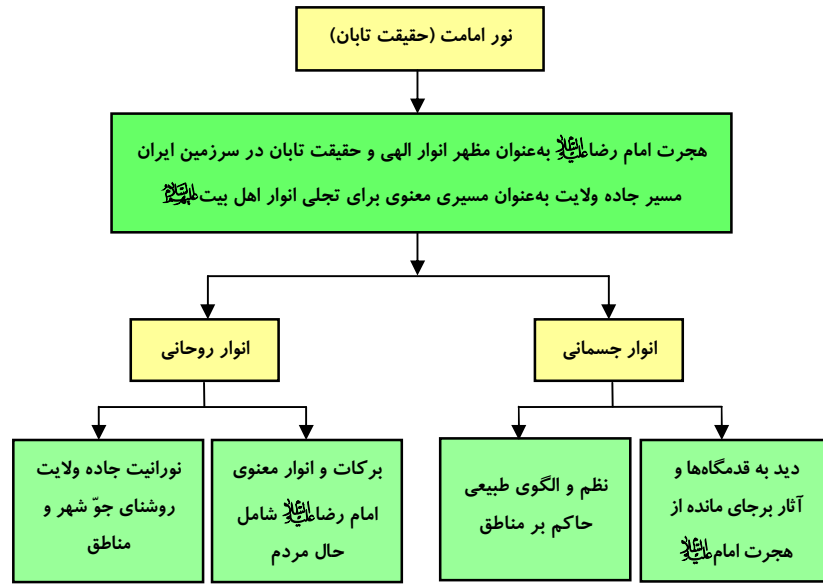
قضااتک بیّنَ خَلْقِکَ (مفاتیح الجنان)

و دلیل و رهبر بر پیامبر که به رسالت‌های خود به خلق مبعوث کردی هم او را
دلیل امت بر حقانیت آنان قرار دادی و حاکم در امر دین خود به عدل
برگماشتی و برای قطع حکومت بین خلق حاکم گردانیدی.

نور برترین پدیده عالم خلقت است؛ تا آنجا که خداوند باری تعالی برای
معرفی خود در قرآن از تمثیل نور استفاده کرده است. در واقع نور طبیعت،
تمثیلی از آن نور حقیقت است که از شدت تابش، کسی را به چشم و عقل
خویش یارای دیدارش نیست و جز از ورای خاندان اهل بیت علیهم‌السلام قابل ادراک
نیست. نور در سلسله‌مراتب خود از عالم معنا تا عالم مشاهده حقیقت واحدی
دارد: «ظاهراً لنفسه و مظهراً لغيره».

امامان نور خدا روی زمین و راهنمایی برای نجات بشر از گمراهی هستند؛
چنانکه در زیارتنامه امام رضا علیه‌السلام می‌خوانیم: «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا نُورَ اللَّهِ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ
السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا عَمُودَ الدِّينِ»؛ (مفاتیح الجنان، زیارتنامه امام رضا علیه‌السلام) «سلام ما بر تو
ای نور خدا در تاریکی‌های زمین، سلام ما بر تو ای ستون عمارت دین».

همان‌طوری که خاندان اهل بیت علیهم‌السلام در زمان حیات دنیوی خویش مظهر
نور و حقیقت بوده‌اند، فضاهاى متبرکه و حرم‌های مطهر این خاندان نیز باید
مظهر نور باشند. تابش انوار امامت و ولایت از حرم‌های مطهر در ابعاد
جسمانی و روحانی تجلی می‌یابد. به طوری که در تابش انوار جسمانی، گنبد
و مناره‌های بقعه از دور نمود پیدا کرده و شهر و محله‌های پیرامون را با انوار
بصری خویش منور می‌کند. در تابش انوار روحانی حرم مطهر، برکات و آثار
پر خیر و برکت خاندان اهل بیت علیهم‌السلام بر ساکنان شهر و زائران و همسایگان
شامل می‌شود. این انوار روحانی از دعاها و مناجات و روضه‌ها و مدح اهل
بیت علیهم‌السلام گرفته تا سایه معنوی اهل بیت علیهم‌السلام بر شهر و شهروندان، گستره‌ای پر
برکت دارد.

شکل ۴. نمودار تجلی نور امامت در مسیر معنوی و آیینی جاده ولایت

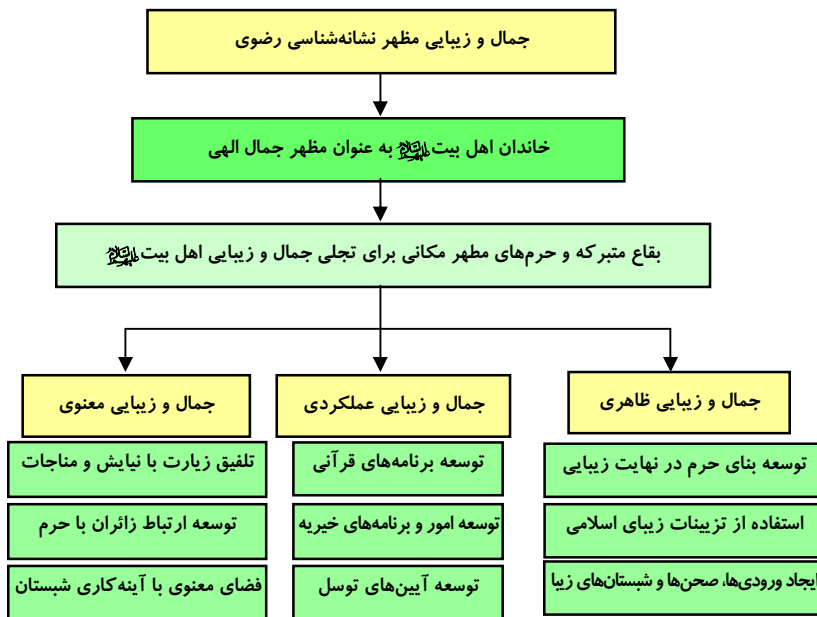
ب) **جمال و زیبایی (خاندان اهل بیت (ع) و بقاع متبرکه به عنوان مظهر جمال و زیبایی)**
 از منابع اسلامی درباره بحث زیبایی و جمال، روایات معصومین (ع) است که در موارد مختلف نه تنها سفارش، بلکه ستوده نیز شده است و سبب سوق انسان به سمت زیبایی می‌شود. در این روایات نگاه معصومین (ع) را هم در زیبایی‌های ظاهری و محسوس و هم در زیبایی‌های باطنی و معنوی می‌بینیم.
 امام صادق (ع) فرمود: «الْبَسُّ وَ تَجَمُّلٌ فَإِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ وَ لَيْكُنْ مِنْ حَلَالٍ»؛ «زیبا و نیکو بپوش و خود را بیارای؛ زیرا خداوند جمیل است و جمال را دوست دارد، ولی مواظب باش از حلال باشد». فیلسوفان اسلامی منشأ زیبایی را، زیبایی مطلق (خداوند متعال) می‌دانند و همه زیبایی‌های موجود در این جهان را تجلی و سایه زیبایی حق تعالی می‌دانند. صدرالمتألهین شیرازی می‌فرماید: «هر زیبایی و کمالی، پرتوی از زیبایی و کمال خداوند است». ایشان در اسفار نیز فرموده: «حق تعالی، سرچشمه هر نیکی و کمال و منشأ هر زیبایی و حسن است» (هاسپرز و همکاران، ۱۳۸۵، ص ۱۱۱).

آیت‌الله جوادی آملی فیلسوف و مفسر قرآن کریم در عصر حاضر، در تعریف جمال می‌فرمایند: «جمال همان زیبایی است، چیزی است که با دستگاه ادراکی ملائمت داشته باشد». ایشان می‌فرمایند: «هنر و جمال، زیرمجموعه کمال است و هنوز در محور دین جای نگرفته‌اند. کمال گاهی به صورت جمال و گاهی به صورت خلق جمال ظاهر می‌شود».

ایشان ظهور و کمال در کارهای مثبت را جمال می‌دانند و می‌فرمایند:

گاه ذات اقدس اله، با چهره قهر ظهور می‌کند که این جلال اوست و گاه با چهره مهر ظهور می‌کند که این جمال اوست. جمال و جلال هر دو ذیل کمال مطلق الهی هستند و ذات اقدس اله، جمال محض است و جمیل محض است. جمال ذات اقدس اله، هستی محض است و هستی جمیل است. هستی محض، جمیل محض است. هر جا جمال هست، به هستی برمی‌گردد.

ایشان قرآن کریم را سراسر هنر می‌دانند. (مزرعی فراهانی، ۱۳۸۹، ص ۱۲)

شکل ۵. نمودار تجلی اصل جمال و زیبایی در مسیر زیارتی، بقاع متبرکه و حرم‌های مظهر

۴. آیین‌های فرهنگی - مذهبی و هویت شهری

آیین‌ها کارهای نمادین، متعارف و مرسوم هستند که در جامعه‌های انسانی برای بهره گرفتن از نیروهای فراطبیعی انجام می‌شوند. آیین در لغت به آداب، سیرت، خلق و خو، رسم و عرف گفته می‌شود. آیین‌ها معمولاً با اعمال تکرارپذیر، مرسوم، نمادین، دارای پیشینه فرهنگی و اجتماعی شناخته می‌شوند؛ اعمالی که در روزها یا ساعات خاصی از ماه و سال با علل، پیشینه، اعتقادات و مراحل خاصی انجام می‌پذیرد. آیین‌ها اغلب با اعتقادات مذهبی - مانند طلب خیر، طلب آموزش، رزق و روزی خواستن از خدواند، کمک به هموعان، تکریم بزرگان و رهبران دینی و مذهبی - عجین و آمیخته هستند.

برگزاری جشن‌ها و سوگواری‌های قومی، ملی، مذهبی مربوط به ادیان، مذاهب، کشورها و شهرهای مختلف، آیین‌های مربوط به مواقع برداشت محصولات باغی و کشاورزی، آیین‌های مربوط به ماه رمضان، آیین‌های مربوط به سوگواری محرم و صفر از نمونه‌های بارز آیین‌های جمعی است. آیین‌ها همچنین از لحاظ محتوایی و شکلی، هویت آن جامعه و شهر را شکل می‌دهند؛ آیین‌هایی که وجه تمایز آن جامعه و شهر با جامعه یا شهر دیگر هستند. فرد در این آیین‌ها هویت فردی خود را در اجتماع بازیافته و احساس هویت اجتماعی با احساس هویت فرهنگی و مذهبی همراه می‌شود.

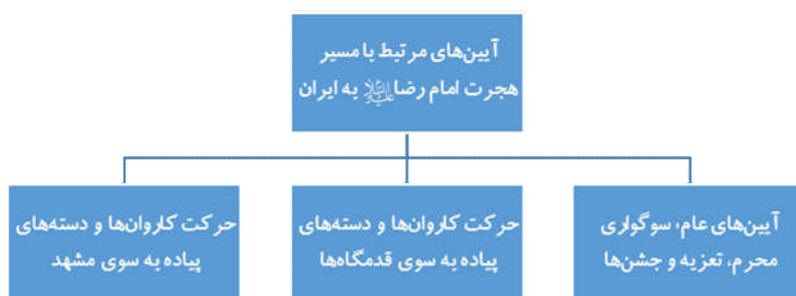
شکل ۶. آیین فرهنگی - مذهبی؛ آیین قالی‌شویان (مشهد اردهال کاشان)

1. Ceremony.

ابعاد فرهنگی مسیر هجرت امام رضا(ع) به ایران

۱. آیین‌های جمعی و بزرگداشت سفر امام رضا(ع) به ایران

آیین‌های مرتبط با محور هجرت امام رضا(ع) را می‌توان در قالب آیین‌های عام و خاص مطالعه کرد. آیین‌های عام مرتبط با مسیر هجرت امام رضا(ع)؛ همچون برگزاری سوگواری‌ها و جشن‌های اهل بیت(ع) که در اغلب بقعه‌ها و امامزاده‌ها برگزار می‌شود. اما آیین‌های خاص که از لحاظ علل، پیشینه، اهداف، زمان برگزاری، روش و شکل آیین به صورت منحصر به فردی برگزار می‌شود. بنابراین آیین‌های عام و خاص بقاع متبرکه و هویت شهری به طور جداگانه بررسی می‌شود:

شکل ۷. انواع آیین‌های مرتبط با مسیر هجرت امام رضا(ع) به ایران

مأمون دستور داد امام رضا(ع) را از مسیر بصره، اهواز و فارس به مرو ببرند؛ چون بیم آن داشت اگر امام از راه کوفه، جبل و قم حرکت کند، مهرورزی شیعیان شهرهای فوق، حکومت مأمون را به خطر اندازد. «تاریخ قم»، که از کهن‌ترین کتب موجود جهان تشیع است، هجرت امام رضا(ع) را چنین نقل می‌کند:

... مأمون رضا را از مرو به مدینه در صحبت رجاء بن الضحاک به راه بصره و فارس و اهواز [به طوس آورد] و از برای او در آخر سنه ثمتین بیعت به ولایت عهد بستند و امام علی بن موسی الرضا(ع) را به طوس زهر داد و روز دوشنبه، شش روز از ماه صفر مانده، سنه ثلاث و ثمتین مدفون آمد و عمر او ۴۹ سال و

چند ماه بوده است، و مدت ولایت عهد دو سال و چهار ماه و تربت او به دیه‌یست از دیه‌های طوس، که آنرا سناباد می‌خوانند، به نزدیک نوقان در سرای حمید بن عبدالحمید الطوائی الطوسی در پهلوی رشید....

هجرت امام رضا (ع) یک مهاجرت سیاسی اجباری بود که در سال ۲۰۰ هجری به دستور خلیفه وقت انجام شد. مسیر هجرت امام از مدینه به مرو چنین است: ۱. مدینه ۲. مکه (برخی این شهر را مسیر هجرت نمی‌دانند) ۳. نجاج ۴. بصره ۵. اهواز ۶. اربق (اربک) ۷. ارجان (بهبهان) ۸. ابرکوه (ابرقوه) ۹. ده شیر (فراشاه) ۱۰. یزد ۱۱. قدمگاه خرانق (مشهدک) ۱۲. رباط پشت بادام ۱۳. نیشابور ۱۴. قدمگاه نیشابور ۱۵. ده سرخ ۱۶. طوس ۱۷. سرخس ۱۸. مرو (فرهنگ کوثر، ۱۳۷۶ش، ص).

شکل ۸. مسیر هجرت امام رضا (ع) به ایران

۲. آیین نقاره‌زنی (نوبت‌نوازی)

نقاره عبارت است از یک طبل بزرگ، دو طبل کوچک دو قلو و یک سرنا.

آیین نقاره‌زنی به روزگار گذشته متصل است و به گونه‌ای خاص از وقایع، مراسم و آداب و رسوم حکایت دارد؛ در واقع پیوندی تنگاتنگ با زندگی همه‌جانبه مردم دارد. یکی از روش‌هایی که در قدیم برای بیدار کردن مردم در شب‌های ماه رمضان به کار می‌رفت نواختن نقاره بوده است.

در زمان قاجار، و به خصوص دوران حکومت ناصرالدین شاه، نقاره‌زنی در مراسم تعزیه‌خوانی با شکوهی خاص انجام می‌شد. ناصرالدین شاه در خاطرات خود می‌نویسد:

در بامداد و شامگاه هر روز، روزهای عید موقعی که شاه به تخت می‌نشست، در تعزیه تکیه دولت و مراسم تعزیه و روزهای اسب‌دوانی، از سردر نقاره‌خانه، نقاره‌چیان با کرنا و سرنا و نقاره می‌نواختند.

تا پیش از دوره پهلوی بسیاری از اماکن مقدس و مذهبی، مانند حرم حضرت عبدالعظیم و شاهچراغ، دارای نقاره‌خانه بودند. به تدریج این سنت کهن رو به زوال نهاد. به استثنای حرم حضرت امام رضا (علیه السلام)، در برخی نقاط محدود نظیر کاشان و میبد و شوشتر، آن هم به صورت انگشت‌شمار، نقاره‌زنی مذهبی همچنان وجود دارد (istaa.ir). به محلی که در آن «نقاره» نواخته می‌شود «نقاره‌خانه» می‌گویند. به نقاره‌خانه «نوبت‌خانه» یا «کوس‌خانه» هم گفته می‌شود.

شکل ۹. نقاره‌خانه حرم امام رضا (علیه السلام) در سال ۱۲۸۳ هجری شمسی (راست)؛ سردر قیصریه، زمانی که نقاره‌خانه بوده است (چپ)

نقاره‌خانه پیشینه‌ای بسیار قوی دارد و از روزگار باستان در ایران معمول بوده است. و در پایتخت‌ها و شهرهای والی‌نشین به حکام این امتیاز داده می‌شد که نقاره‌خانه داشته باشند. در طلوع و غروب آفتاب گروهی نوازنده در محل بلندی گرد می‌آمدند و نقاره می‌نواختند و در واقع با نواختن نقاره، خورشید مظهر حیات و روشنائی و «مهر» را استقبال یا بدرقه می‌کردند. هنوز هم در مکان‌های متبرکه، مثل حرم علی بن موسی الرضا (علیه السلام)، حرم حضرت معصومه (علیها السلام)، شاهچراغ - نقاره‌خانه وجود دارد که در مواقع خاص نواخته می‌شود. مراسم نقاره‌زنی در حرم رضوی در سال ۱۳۹۰ هجری شمسی در فهرست آثار معنوی کشور ثبت شد.

شکل ۱۰. آیین گرامیداشت ورود کاروان امام رضا (علیه السلام) به شهر ابرکوه در تاریخ ۱۷ آبان هر سال

۳. معانی انضمامی در محور هجرت امام رضا علیه السلام به ایران

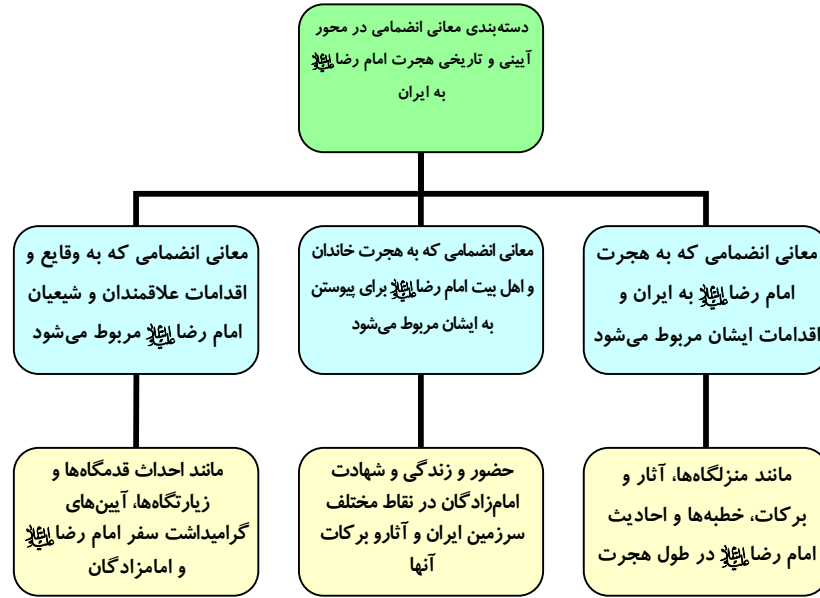
معانی انضمامی، به مفهوم معانی پنهان در لایه‌های نهفته و زیرین فضا است. «معنای انضمامی» به رویدادها، وقایع و زمینه‌هایی برمی‌گردد که در گذشته انجام شده و در حال حاضر ممکن است تمام یا بخشی از آثار آن (یا رنگ و بویی از آثار آن) در محیط باقی مانده باشد. این آثار ممکن است در حد اسم و نامی از آن واقعه باشد؛ مثلاً حضور شخصیت بزرگوار مذهبی در یک مکان عمومی، معنایی به آن فضا اضافه می‌کند که فضا با آن رویداد، معنادار می‌شود یا وقوع یک واقعه تاریخی و مذهبی مانند واقعه عاشورا در سرزمین کربلا، می‌تواند معنای انضمامی عمیقی برای دوره‌های بعد از خود به‌جای گذارد. در این حالت فضا به مکانی با معنا تبدیل می‌شود:

(حامل معانی انضمامی) مکان = رویداد یا واقعه تاریخی و فرهنگی + فضا
در محور تاریخی، فرهنگی و آیینی امام رضا علیه السلام، معنای انضمامی عمیقی در ابعاد مختلف قابل بازشناسی است:

۱. هجرت کاروان امام رضا علیه السلام: هجرت امام رضا علیه السلام در ایران قدمگاه‌ها و منزلگاه‌های متعددی را در مناطق مختلف شامل می‌شود.

۲. مهاجرت کاروان خاندان اهل بیت امام رضا علیه السلام: مهاجرت امامزادگان برای پیوستن به امام رضا علیه السلام با درگیری سربازان مأمون عباسی همراه بود و در نتیجه در این واقعه شمار زیادی از کاروانیان و امامزادگان به شهادت رسیدند و جنگ‌های خونینی در نقاط مختلف سرزمین ایران (مانند مشهد اردهال کاشان) به راه افتاد.

۳. وقایع و رویدادهای علاقه‌مندان: بعد از هجرت امام رضا علیه السلام شیعیان، زائران و حکومت‌های محلی و علاقه‌مندان برای گرامیداشت امام و خاندان ایشان هجرت کردند و منشأ برخی وقایع و رویدادها شدند. این وقایع شامل احداث قدمگاه‌ها، زیارتگاه‌ها و حرم‌های امامزادگان و راه اندازی کاروان‌های جمعی به سوی حرم‌ها می‌شود.

شکل ۱۱. دسته‌بندی معانی انضمامی در محور تاریخی و آیینی هجرت امام رضا (ع) به ایران

بحث و یافته‌ها

- نماد نشانه‌ای است که میان صورت و مفهوم آن، نه شباهت عینی است و نه رابطه همجواری، بلکه رابطه‌ای است قراردادی نه ذاتی و خود به خودی (محسنیان راد، ۱۳۸۵ش، ص ۲۰۲).
- نشانه‌های نمادین را نشانه‌های غیرآیکونیک،^۱ نشانه‌های طبیعی، نشانه‌های قراردادی و نشانه‌های وضعی نیز می‌نامند (همان، ص ۱۹۲).
- علائم را حیوانات نیز به خوبی انسان درک می‌کنند؛ درحالی‌که نمادها این‌گونه نیستند.
- علائم، عملکردی انحصاری دارند؛ درحالی‌که نمادها، نماینده معنای وسیع‌تر و حاوی واقعیت کمتری هستند.

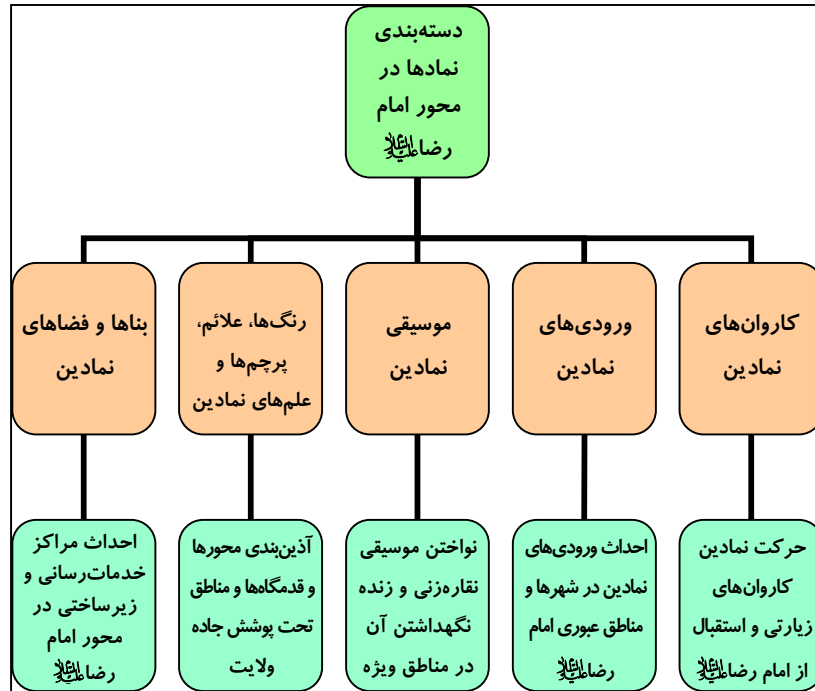
1. Noniconic.

- نشانه‌های تصویری مانند اصل خود هستند و در نتیجه متقاعد کننده‌اند و بدون توضیح تقریباً قابل درک‌اند، درحالی‌که نمادها منحصرأ از طریق قراردادهای اجتماعی مفهوم پیدا می‌کنند و غالباً از طریق آموزش مستقیم باید آموخته شوند.
- نمادها پیچیده‌تر از نشانه‌ها هستند (همان، ص ۱۹۴-۱۹۵).

بنابراین قراردادی بودن، شباهت و علیت، هر یک به نوعی در نشانه‌های سه‌گانه حضور دارند و مؤلفه‌های مذکور، تنها به معنای شاخص بارز در هویت هر یک است. توضیح اینکه: میزان قراردادی بودن رابطه بین نشانه و موضوع آن در این سه نوع نشانه (نماد، شمایل، نمایه) به ترتیب کاهش می‌یابد. نشانه‌های نمادین، از جمله زبان، بسیار قراردادی‌اند؛ نشانه‌های شمایی تا حدی قراردادی‌اند و نشانه‌های نمایه‌ای توجه را بر اساس اجباری کور به ابژه‌هایشان معطوف می‌کنند. می‌توان گفت: دال‌های نمایه‌ای و شمایی، بیشتر در قید مدلول‌هایشان هستند؛ درحالی‌که در نشانه‌های نمادین که بیشتر قراردادی‌اند، مدلول‌ها هستند که به واسطه دال‌ها تعریف می‌شوند.

در نظر داشته باشید که واژه «انگیختگی» (از سوسور) و همچنین «قید» برای توصیف مدلول باشد، نشانه «انگیخته‌تر» است؛ نشانه‌های شمایی بسیار انگیخته‌اند، نشانه‌های نمادین غیرانگیخته و «دل‌بخواهی»‌اند. هرچه نشانه کمتر انگیخته باشد، برای به کارگیری و دریافت آن نشانه یادگیری یک قرارداد توافقی ضرورت بیشتری دارد (سجودی، ۱۳۸۷ش، ص ۳۱).

نماد، که مَظَهَر و سَمْبُل هم نامیده شد، نشانه‌ای است که نشانگر یک اندیشه، شیء، مفهوم، چگونگی و جز اینها می‌تواند باشد. نماد می‌تواند یک شیء مادی باشد که شکلش به طور طبیعی یا بر پایه قرارداد با چیزی که به آن اشاره می‌کند پیوند داشته باشد. از لحاظ کالبدی و منظر شهری، نشانه‌ها و نمادهای مرتبط با مسیر آیینی هجرت امام رضا علیه السلام به ایران را می‌توان مطابق نمودار زیر در قالب کاروان‌های نمادین، ورودی‌های نمادین، موسیقی نمادین، رنگ‌ها و علائم نمادین و بناها و فضاها‌ی نمادین دسته‌بندی کرد.

شکل ۱۲. دسته‌بندی نمادها در محور تاریخی و آیینی هجرت امام رضا (ع) به ایران

در یک نگاه جامع، نمادهای محور آیینی هجرت امام رضا (ع) به ایران را می‌توان مانند جدول زیر در قالب نمادهای کرامت (کرامات امام رضا (ع)، مانند ضمانت آهو نزد صیاد، شفای بیمار)، نمادهای تاریخی (سکه‌های ضرب شده به نام امام و ولایت عهدی)، نمادهای جغرافیایی، ادبی، مذهبی، فقهی و روایی، سیاسی و سنتی بررسی کرد.

جدول ۲. نمادهای مرتبط با هجرت امام رضا علیه السلام و مصادیق و مضامین و ابعاد معنایی آن (نگارنده)

نمادهای رضوی	مصادیق	مضمون	ابعاد معنایی
نمادهای کرامت	ضمانت آهو، شفای بیماران	کرامت امام رضا <small>علیه السلام</small> ، ترحم و دلسوزی امام رضا <small>علیه السلام</small> به آهوان	نشانه‌های از امامت امام رضا <small>علیه السلام</small> و کرامت و معجزات ایشان
نمادهای تاریخی	تاریخ هجرت امام رضا <small>علیه السلام</small> به ایران، ولایت عهدی و شهادت ایشان و سایر رویدادها، سکه‌های ضرب شده به نام امام رضا <small>علیه السلام</small>	نشانه عمق اهمیت امام رضا <small>علیه السلام</small> در تاریخ تشیع و تاریخ ایران بعد از اسلام	امامت امام رضا <small>علیه السلام</small> ، هجرت ایشان به ایران، ولایت عهدی آن حضرت برگی زرین در تاریخ ایران
نمادهای ادبی	مناظره امام رضا <small>علیه السلام</small> با عالمان و مأمون	بلاغت امام رضا <small>علیه السلام</small> در سخنوری	امام رضا <small>علیه السلام</small> مظهر بلاغت سخن
نمادهای فقهی و روایی	حدیث سلسله الذهب	راهنمایی و ارشاد مردم	حق ولایت امام رضا <small>علیه السلام</small>
نمادهای سیاسی	مناظره‌های علمی و فلسفی امام رضا <small>علیه السلام</small> با عالمان، قبول ولایت عهدی	نشانه عمق علم امام رضا <small>علیه السلام</small> و حقانیت ایشان	امامت امام رضا <small>علیه السلام</small> بر حق بوده و مظلومیت ایشان در تضییع حقشان
نمادهای جغرافیایی	مسیر هجرت امام رضا <small>علیه السلام</small> از مدینه تا مرو: شهرها و مناطق شلمچه، اهواز، رامهرمز، ابرکوه، یزد، نیشابور، سرخس و مرو، و رودها و کویرها	نشانه و نمادهایی از رابطه مناطق جغرافیایی سرزمین ایران با قدوم امام رضا <small>علیه السلام</small>	مناطق جغرافیایی و شهرهای واقع در مسیر هجرت امام رضا <small>علیه السلام</small> آکنده از حضور ایشان و متبرک به قدوم آن حضرت به عنوان مأوایی برای شیعیان
نمادهای فضایی (مکانی)	قدمگاه‌ها و منزلگاه‌های امام رضا <small>علیه السلام</small> : قدمگاه نیشابور	نشانه و نماد حضور امام رضا <small>علیه السلام</small>	فضایی برای زیارت و تبرک و پناه آوردن شیعیان امام رضا <small>علیه السلام</small>
نمادهای سنتی	ابزارهای بزرگداشت امام رضا <small>علیه السلام</small> ، نقاره زنی، پرچم‌ها، سکه‌های ضرب شده به نام امام رضا <small>علیه السلام</small>	نشانه غربت امام رضا <small>علیه السلام</small> ، یادآوری رویدادهای مربوط به امام رضا <small>علیه السلام</small> ؛ مانند ولادت و شهادت	امام رضا <small>علیه السلام</small> جایگاهی عظیم در مذهب تشیع و قلوب مسلمانان و یاران همه زمان بعد از خویش دارد
نمادهای مذهبی	زیارتنامه امام رضا <small>علیه السلام</small> ، زائران امام رضا <small>علیه السلام</small> و کاروان‌های زیارتی و بارگاه و حرم مطهر امام رضا <small>علیه السلام</small>	نماد یکی از مهم‌ترین مکان‌های مذهبی شیعیان	وجوب بزرگداشت امام رضا <small>علیه السلام</small> و حرم مطهر ماوا و مأمنی آرامش‌بخش

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

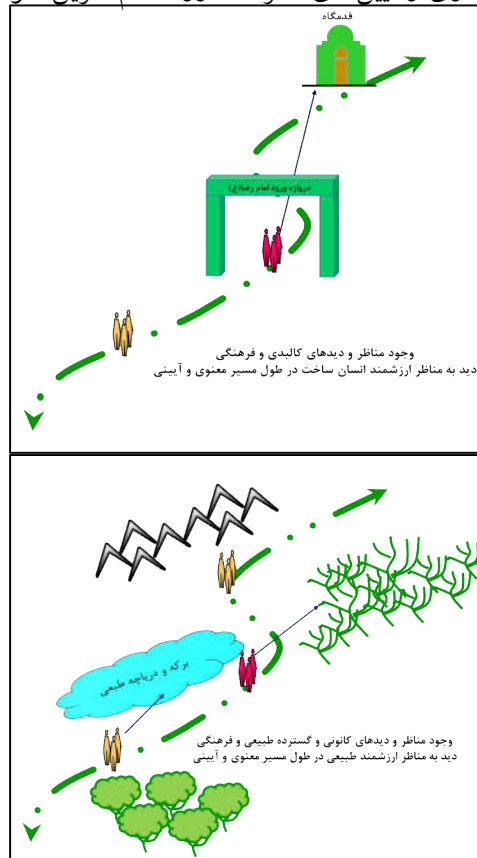
نشانه‌های مربوط به فرهنگ رضوی شامل: زیارت و نمودهای آن در مکان‌های مختلف، زیارتگاه‌ها و قدمگاه‌های مربوطه و... می‌شود. با بکارگیری نشانه‌ها و نمادهایی از قبیل دروازه‌های ورود و خروج امام رضا (ع)، سقاخانه‌ها، نقاره‌خانه‌ها و مراسم نقاره‌زنی و سایر یادمان‌های کالبدی - فرهنگی به طور موقت و دائم می‌توان به تعمیق مناظر فرهنگی رضوی پرداخت.

آیین‌های استقبال و بدرقه کاروان‌های زیارتی امام رضا (ع)، محورها و ایستگاه‌های مربوطه، حرکت دسته‌های عزاداری حسینی منطبق بر این محورها در ایام و مناسبت‌های ویژه، توجه به معماری و شهرسازی اسلامی در این مسیر از مقیاس کلی سکونتگاه‌ها تا جزئیات معماری می‌تواند در این راستا مفید واقع شود. ایران سرزمینی است مملو از زمینه‌های ارزش‌مند فرهنگی، اجتماعی، طبیعی، کالبدی که نیازمند توجه در فرایند توسعه ملی، منطقه‌ای و شهری است. یکی از مهم‌ترین زمینه‌های فرهنگی و مذهبی ایران، هجرت امام رضا (ع) از مدینه تا مرو و عبور کاروان از مناطق و شهرهای مختلف ایران است. این واقعه عظیم فرهنگی، مذهبی و سیاسی فرصتی ذی‌قیمت را پیش روی توسعه زمینه‌گرایی این مناطق می‌نهد و با بازشناسی، برنامه‌ریزی و طراحی زمینه‌گرا محقق خواهد شد. با نگاهی جامع به این موضوع، می‌توان واقعه فرهنگی، مذهبی و تاریخی را با سایر زمینه‌های تاریخی، فرهنگی، طبیعی شهرها و مناطق ایران درآمیخت.

محور فرهنگی - گردشگری رضوی با بهره‌مندی از زیرساخت‌های گردشگری، مذهبی، حمل‌ونقلی، تفریحی به مثابه محوری فرهنگی، گردشگری و مذهبی در سطح ملی و بین‌المللی عمل می‌کند. همچنین آیین‌های استقبال و بدرقه کاروان‌های زیارتی امام رضا (ع)، محورها و ایستگاه‌های مربوطه، حرکت دسته‌های عزاداری حسینی منطبق بر این محورها در ایام و مناسبت‌های ویژه، توجه به معماری و شهرسازی اسلامی در این مسیر از مقیاس کلی سکونتگاه‌ها تا جزئیات معماری می‌تواند در این راستا مفید واقع شود.

احداث مراکز و کانون‌های فرهنگی چندمنظوره برای نشر و اشاعه فرهنگ و

آموزه‌های رضوی در بازآفرینی مسیر معنوی رضوی راهگشاست. همچنین خلق نشانه‌های نمادین در شهرها و مناطق مذکور، یادآور هجرت امام رضا علیه السلام به این سرزمین، می‌تواند به احیای مسیر آیینی و معنوی کمک کند. محور فرهنگی امام رضا علیه السلام می‌تواند منظر رضوی را در بستری ایرانی ارائه کند. محور فرهنگی رضوی می‌تواند شامل نام‌ها و اسامی رضوی بر فضاها، اماکن و ساختمان‌های مهم عمومی باشد (مانند دروازه ورود امام رضا علیه السلام، خیابان یا میدان امام رضا علیه السلام، بازار امام رضا علیه السلام و...) یا اینکه مناظر و تماشاگاه‌های طبیعی و مصنوع با آماده‌سازی و آیین‌های تشریف کاروان امام، مزین شوند.

شکل ۱۳. بازآفرینی منظر طبیعی، فرهنگی و انسانی در مسیر هجرت امام رضا علیه السلام

منابع

۱. آریانپور، عباس (۱۳۷۸)، **فرهنگ لغات فارسی**، تهران، امیرکبیر.
۲. الیاده، میرچاده (۱۳۷۵)، **مقدس و نامقدس**، ترجمه نصرالله زنگویی، تهران، سروش، چاپ اول.
۳. پاکباز، رویین (۱۳۸۱)، **دایرةالمعارف هنر**، تهران، فرهنگ معاصر.
۴. راجر، اسکراتن و جان، هاسپرز (۱۳۷۹ش)، **فلسفه هنر و زیبایی شناسی**، ترجمه یعقوب آژند، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۵. رودنبولر، اریک دبلیو (۱۳۸۷)، **ارتباطات آیین: از گفتگوهای روزمره تا جشن‌های رسانه‌ای** شده، ترجمه عبدالله گیویان، تهران، دانشگاه امام صادق، چاپ اول.
۶. سالاری، علی اصغر، (۱۳۸۸)، **راه ولایت**، تهران، انتشارات مؤسسه مرکز گسترش سینمای مستند و تجربی، چاپ اول.
۷. ستاری، جلال (۱۳۷۲)، **مدخلی بر رمزشناسی عرفانی**، تهران، نشر مرکز.
۸. _____ (۱۳۶۶)، **رمز و مثل در روان کاوی**، تهران، توس.
۹. _____ (۱۳۸۱)، **اسطوره و رمز در اندیشه‌های میرچا الیاده**، از مجموعه جهان اسطوره شناسی، تهران، مرکز.
۱۰. سجودی، فرزبان (۱۳۸۷)، **نشانه‌شناسی کاربردی**، تهران، نشر علم، چاپ اول.
۱۱. سید کباری، سیدعلی‌رضا (۱۳۷۶)، «فرهنگ کوثر»، **نشریه علوم قرآن و حدیث**، شماره ۴، ص ۲۰-۲۳.
۱۲. شوالیه، ژان و آلن گریبان (۱۳۸۴)، **فرهنگ نمادها**، ج ۱ و ۲، ترجمه سودابه فضایی، تهران، جیحون.
۱۳. علی‌الحسابی، مهران و پای‌کن، عصمت (۱۳۹۲)، «تدوین چارچوب مفهومی تعامل شهر و آیین‌های جمعی و بررسی مصداق آن در آیین‌های عاشورایی»، **فصلنامه**

دنیای کتاب.
۲۰. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)،
تفسیر نمونه، چاپ اول، تهران، نشر
دارالکتاب الاسلامیه.
۲۱. مولائی، اصغر (۱۳۹۵)، «طراحی
شهری و منطقه‌ای زمینه‌گرا در مسیر
هجرت امام رضا (ع) به ایران»،
نشریه فرهنگ رضوی، سال چهارم،
شماره ۱۶، ص ۱۰۱-۱۴۲.
۲۲. واثقی، حسین (۱۳۹۳)، «جابر
بن عبدالله انصاری اولین زائر اربعین
حسینی»، نشریه فرهنگ زیارت،
شماره ۱۹ و ۲۰.
۲۳. هاسپرز، جان و همکاران (۱۳۸۵)،
فلسفه هنر و زیبایی‌شناسی، ترجمه
یعقوب آژند، چاپ دوم، تهران،
دانشگاه تهران.
۲۴. همدانی، مصطفی (۱۳۹۴)، نماد،
پژوهشکده باقرالعلوم، قابل دسترسی در
سایت: <http://www.pajoohe.com>
25. Kanekar, A. Arata, k
(1992): Celebration of place;
processional Rituals and urban
Form, Massachusetts Institite
of Thechnology, Department
of Architecture.

مطالعات شهر ایرانی اسلامی،
شماره ۱۲، ص ۲۷-۳۶.
۱۴. _____ (۱۳۹۴)، «بازشناسی
اثر آیین‌های عاشورایی بر شهر
ایرانی، بررسی موردی شهر
لاهیجان»، دوفصلنامه دانشگاه هنر،
نامه معماری و شهرسازی، شماره
۱۴، بهار و تابستان ۹۴.
۱۵. قمی، عباس (۱۳۸۸)، مفاتیح
الجنان، قم، نشر دارالعرفان.
۱۶. کوزر، لوئیس (۱۳۸۷)، زندگی
و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی،
ترجمه محسن ثلاثی، تهران،
انتشارات علمی، چاپ دوم.
۱۷. گیویان، عبدالله (۱۳۸۵)، آیین،
آیینی‌سازی و فرهنگ عامه پسند
دینی، فصلنامه مطالعات فرهنگی و
ارتباطات، ش ۵، ص ۱۷۵-۲۱۱.
۱۸. مزروعی فراهانی، زینب
(۱۳۸۹)، «حسن و جمال در قرآن،
حدیث، فلسفه و عرفان اسلامی؛
خدا سرچشمه زیبایی»، ماهنامه
فرهنگ پویا، ش ۱۹، ویژه هنر در
تمدن اسلامی، ص ۱۵-۱۱.
۱۹. مستوفی، حمدالله (۱۳۶۲)،
نزهة القلوب، تهران، انتشارات

26. Boccock, R. (1974): Ritual in industry society, Allen and Ynwin, London.
27. Turner, Victor (1966): The Ritual Process; Structure and Anti-structure, Cornell paperbacks, Cornell University press, Ithaca, New York.
28. Douglas, M. (1968): The Component of Ritual, In New Blackfriars, June, pp 475-482.
29. Parkin, D. (1992): Rituals as Spatial Direction and Bodily Division, in Decoet (Ed.), Understanding Ritual. Nw Fetter lane: Routledge, pp 11-25, London.
30. <http://wikipedia.com>
31. <http://raghebon.ir>
32. <http://hajj.ir>
33. istaa.ir